

oostelijk en het westelijk deel van de binnenstad afzonderlijke plannen op te stellen.

7) *Handelingen* 28-4-1859, 41 (Van Vollenhoven).

8) *Handelingen* 29-6-1854, 81-83. *Ibidem* 24 en 29-1-1857, 11-16. De eerste aanzet tot het Waterproject dateert overigens van 1841. Altenburg, 'Planningsgeschiedenis Waterproject'. Verg. Van Ravesteyn, *Rotterdam in de 19de eeuw*, 20-25.

9) *Handelingen* 13-7-1854, 85. 'Rapport der Commissie van vier deskundigen aan Burgemeester en wethouders, in de zaak der kaden aan de Boompjes, Berghaven en de Willemskade', 13/17-9-1854, in: *Handelingen* 26-10-1854, 125-126. 'Antwoord van den heer W.N. Rose, Gemeente-Architect, op het voorgaand rapport der Commissie van vier deskundigen', 25-9-1854, *Ibidem* 126-127. Het rapport van de zogenaamde 'commissie van superarbitrage', die in december 1854 over de zaak rapporteerde, werd niet aangetroffen. Rapport van de 'vereinigde commissie in de zaak der kade aan de Boompjes', 9-1-1855, in: *Handelingen* 1-2-1855, 15-16. Voor vergelijkbare problemen: M.J. van Lieburg, *Het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam (1839-1900). De ontwikkeling van een stedelijk ziekenhuis in de 19e eeuw* (Amsterdam 1986), 119-142. *Handelingen* 19-10-1854, 108.

10) *Handelingen* 18-1-1855. Met 'waterleiding' wordt hier een sloot of riool bedoeld. Conrad en Storm-Buysing-B&W 4-5-1855, Gemeentewerken, Kluis, Map waterproject. *Rapport van den Gemeente Architect en Fabriek van Schieland ter beantwoording van de bedenkingen van de Heeren Hoofdingenieurs F.W. Conrad en D.J. Storm-Buysing betreffende het Waterproject* 21-5-1855, *Ibidem*. Bij het afdrukken van beide rapporten werden destijds enkele bladzijden abusievelijk verwisseld.

11) *Ibidem*.

12) *Handelingen* 29-7-1858, 71-72.

13) *Handelingen* 29-7-1858, 72.

14) *Handelingen* 30-8-1858, 83.

15) *Gemeenteverslag* 1863, 44. *Handelingen* 24-8-1863, 24. Aanvankelijk werden in het kader van het Waterproject afspraken gemaakt met de polderbesturen. Pas later werd tot een volledige ontpoldering besloten.

16) Gezondheidscommissie-B&W 29-9-1856, Oud Stadsarchief, Invnr. 4931, tevens in: Verz. *Drinkwaterleiding*. M. Daru, *De Kwestie der faecaliën, De afvoer van menselijke uitwerpselen als stadshygiënisch probleem in Nederlandse steden tussen het einde van de achttiende eeuw en het laatste kwart van de 19de eeuw* (Rotterdam 1985).

17) E.S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Maastricht 1991), 65-66.

18) DirGW-CiePW 22-11-1858, 39, Verz. *Drinkwaterleiding*.

19) DirGW-CiePW 22-11-1858, Verz. *Drinkwaterleiding*.

20) Anders: Gezondheidscommissie-B&W 12-12-1860, Verz. *Drinkwaterleiding*. Reactie Scholten: DirGW-CiePW 24-2-1861, *Ibidem*. Gezond-